

İSLÂM TARİHİNDEN ÖRNEKLERLE İFTİRA OLAYINA TAHLİLİ BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL

Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fakültesi Dekanı

GİRİŞ:

İslâm dini, insanların birbirinin hukuğuna saygı beklediği, şeref ve haysiyetlerin korunduğu huzurlu bir toplumu gaye edinir. Dolayısıyla ferdin ahlâkî eğitimine (terbiyeye) büyük önem verir. Çünkü fert, toplumun yapı taşlarından birini oluşturur. Onun, olumlu veya olumsuz davranışları, öngörülen huzurlu toplumu aynı biçimde etkiler. Bu sebeple ferdin iyi ve kötü davranışlar konusunda bilgilendirilmesi, iyiliğe özendirilmesi, kötülükten sakındırılması gerekir.

Kur'ân-ı Kerim, İslâm'ın öngördüğü bu toplumu oluşturmak için gerek Hz. Muhammed (sav)'den önceki devirlerden, gerekse aynı peygamberin devrinden tarihî örnekler vererek ders ve ibret

almak için bizi düşündürür. Bu doğrultuda bizi düşündürdüğü konuların başında peygamberlerin, yaşadığı devirlerde maruz kaldıkları iftiralar gelir. Kur'an-ı Kerim bilhassa Rasûl-i Ekrem (sav) devrinde cereyan eden bu kabil tarihî olaylara da değinir.

Biz bu yazımızda Kur'ân-ı Kerim'de "ifk, bühthan, iftira" gibi tabirler halinde yer alan "iftira" kavramını ele alarak tarihî dökümanlarla değişik bir yorum kazandırmaya çalıştık. Bununla İslâm tarihinde yaşanmış hadiselerin eğitimde örneklemelerle ele alınması halinde yararlı sonuçlar doğurabileceğini göstermek istedik. Böylece ahlâkî bir konuya tarihî bir boyut kazandırarak her iki alanın tetkikçilerini bu doğrultuda düşündürmeyi amaçladık.

LUGAVÎ İZAH

İftira lugat olarak فَرَى - فَرَا kökünden hü mâsî olan افترى fiilinin mastarı olup “yalan uydurmak, söz uydurmak” anlamlarına gelir. İftira eden kimseye “müfteri = مُفْتَرٍ” denir. Ayrıca, iftira etmek, aldatmak manasında افك sü-lâsisinden mastar olarak “ifk = الْإِفْكُ” ve بَهْت sülâsîsinden mastar olarak da “bühtan = بُهْتَانُ” kelimesi kullanılmaktadır.

İFTİRA, İFK VE BÜHTAN KELİME-
LERİNİN KUR’AN’DA YER ALIŞI

Kur’ân-ı Kerim’de “İftira, ifk ve bühtan = بُهْتَانُ اِنَّكَ افْتَرَا” mastarları, bazen olduğu gibi, bazen de müştakları ile geçer. Meselâ Nûr Sûresinin 11. âyetinde Hz. Peygamber’in zevcesi hakkında yalan uydurarak iftira edenlerden bahsedilirken “el-ifk = الْإِفْكُ” kelimesi geçmektedir. Keza, aynı sûrenin 13. âyetinde, “apaçık bir iftira” manasında “ifkûn mübîn = اِنَّكَ مُبِينٌ” ifadesi geçmekte, İslâm aleyhine asılsız söz uydurmak, Hz. Peygamber hakkında asılsız iddia ve iftiralarda bulunmak, Kur’ân-ı Kerim hakkında uydurulmuş iddiasını ileri sürmek mânâlarında “ifk = اِنَّكَ ifkûn kadîm اِنَّكَ قَدِيمٌ ifkûn müfterâ, اِنَّكَ نِ افْتَرَا: ifkûn ifterah: اِنَّكَ مُفْتَرٍ” tabirleri kullanılmaktadır.⁽¹⁾ Söz uyduran

yalancı mânâsında Câsiye sûresinin 7. âyetinde “Effâk = اِنَّكَ” geçmekte; verdiği geri almak, teminat verdiği halde, gereğini yerine getirmeyip, alması gerekeni almak kastedilerek iftira etmek ve apaçık günaha girmek, suçsuz suç isnad etmek, mü’minleri yapmadıkları şeyden dolayı incitmek mânâlarında “bühtân = بُهْتَانُ” kullanılmıştır.⁽²⁾ Hz. Peygamber hakkında münkirlerin haksız ve asılsız söz uydurmaları “zûr = زُورٌ” kelimesi ile ifade edilmiştir. Müşriklerin, Allah’a, Kur’ân-ı Kerim’e, Hz. Peygamber’e ve İslâm’a karşı sürekli yalan uydurmaları da, “iftira = افترَا” kelimesinin çeşitli kalıplarıyla geçmektedir. Meselâ; “Efteraytühü = افترتُهُ” “Yefterûn = يَفْتَرُونَ” “Tefterûn = تَفْتَرُونَ” “Tefterû = تَفْتَرُوا” “Müftereyât = مُفْتَرَيَاتُ” “Müfterâ = مُفْتَرٍ” ; Yefterînehû = يَفْتَرِيْهِ , Müfterîne = مُفْتَرِيْنِ , Müfterûne = مُفْتَرُوْنَ”, gibi.⁽³⁾

(1) Ankebût, 29/17; Ahkaf, 46/11; Sebe’, 34/43.

(2) Nisâ, 4/20, 112; Ahzâb, 33/58; Nûr, 24/16.

(3) Âl-i İmrân, 3/24, 94; Nisâ, 4/48, 50; Mâide, 5/103; En’am, 6/21, 24, 93, 112, 138, 140, 144; A’raf, 7/37, 53, 89, 152; Yûnus, 10/17, 30, 37, 38, 59, 60, 69; Hûd, 11/13, 18, 21, 35, 50; Yûsuf, 12/111; Nahl, 16/56, 87, 101, 105, 116; Kehf, 18/15; Tâhâ, 20/61; Enbiyâ, 21/5; Mü’minûn, 23/38; Furkan, 25/4; Kasas, 28/36, 75; Ankebût, 29/13, 68; Secde, 32/3; Sebe’, 34/8, 43; Şûrâ, 42/24; Ahkaf, 46/8, 28; Mümtehine, 60/12; Sâf, 61/7.

Kur'an-ı Kerim, Peygamberlerin kısı-salarını naklederken zaman zaman onla-rın maruz kaldığı iftiraları da bildirir. Meselâ, Hz. Mûsa, kendisine Cenâb-ı Hak tarafından mucize olarak verilen âsâ ile Mısır'lı sihirbazları mağlup ettiğinde onlar gösterilen bu şeyin bir beşer eseri olmadığını farkederek îmana geldikleri halde, Firavun ve yakın çevresi ona si-hirbazlık isnâdetteler.⁽⁴⁾ Hz. Îsâ'nın, Al-lah'ın kudretiyle babasız dünyaya geldi-ğini idrak edemeyenler Hz. Meryem'e iffetsizlik isnâdetteler.⁽⁵⁾ Halbuki o, sıd-dîka idi.⁽⁶⁾ Keza, Hz. Îsâ, insanları birta-kım belgelerle Hakk'a dâvet ettiğinde onun ileri sürdüğü delillere sihir dedi-ler.⁽⁷⁾ Aynı şekilde müşrikler de Hz. Peygamber'in mucizelerine sihir dediler; onu, kâhinlik, mecnunluk ve şairlikle it-ham ettiler, iftirada bulundular.⁽⁸⁾

Bu âyetler incelendiği zaman, ilâhî hakikatleri her türlü şart altında tebliğ vazifesini üstün bir vazife şuuru ve derin bir sorumluluk anlayışı içinde yürüten peygamberlerin; çevresindeki insanların haşin, merhametsiz, kaba ve zalimce müdahalelerine ve iftira ile engellemele-rine maruz kaldıkları anlaşılıyor.

İSLÂM'IN FERT VE TOPLUM HAYATINA VERDİĞİ ÖNEM

Diğer taraftan İslâm, fert olarak insa-nın şahsına ve toplum hayatına büyük önem vermiştir. İnsan, içinde ilâhî cev-her taşır. İnsanı insan yapan ruhu, kendi ruhundan olmak üzere Allah üflemiş-tir,⁽⁹⁾ yüce Allah insanı en güzel şekilde yaratmış,⁽¹⁰⁾ onu yeryüzünde halifesi kıl-mış⁽¹¹⁾, ona şeref ve izzet bahşetmiştir.⁽¹²⁾

Demek ki insan sadece bedeni ile de-ğil, daha önemli olarak ruhu ile, mânevî varlığı ile de diğer yaratıklardan üstün değerlere mazhar kılınmıştır. Dolayısıyla-

le İslâm, Müslümanların birbirlerinin ırz, namus, şeref ve haysiyetlerine saygılı ol-malarını emretmiş, bunu sağlamak için de, ferdî ve ictimâî birtakım değer ölçüle-rine uymayı gerekli kılmıştır. Bu cümle-den olarak istikamet, dürüstlük, adalet, eşitlik, ahde vefa, emanete riayet emro-lunmuş; yalan, haset, istihza, fisk-u fücûr, kin, hakaret, kötü söz, gıybet, riya, nemi-me, suizan ve iftira yasaklanmıştır.⁽¹³⁾

Kur'an-ı Kerim'de belirtildiğine gö-re, insan güvenilir olmalıdır. Cenâb-ı Hak, güven telkin etmeyen bozguncuları sevmez.⁽¹⁴⁾ Fâsıkların verdikleri haberle-re de itimat edilmez⁽¹⁵⁾. Nitekim, Hz. Peygamber, Müslümanı **"diğer Müslü-manların, dilinden ve elinden zarar görmediği kimse"**⁽¹⁶⁾ diye tarif etmiş; söz söylerken yalan söylemeyi, vadetti-ğinde sözünde durmamayı, kendisine bir şey emanet edilince, hıyanet etmeyi mü-nafıklığın alâmetlerinden saymıştır.⁽¹⁷⁾ İslâmî telâkkiye göre insanlara kötü söz-le hitabetmek, lânet etmek, sövüp say-mak, kusurlarını başına kakmak, suizan-da bulunmak, ayıp araştırmak, Müslüma-nı hor görmek hoş karşılanmamıştır.⁽¹⁸⁾

(4) Tâhâ, 20/56-73; Kasas, 28/36.

(5) Nisâ, 4/156; Meryem, 19/21; Tahrim, 66/12.

(6) Mâide, 5/75.

(7) Saff, 61/6.

(8) Saffât, 37/12-17; Zuhuruf, 43/30-32; Tûr, 52/29-31; Kamer, 54/2.

(9) Secde, 32/9; Sa'd, 38/72.

(10) Tîn, 95/4.

(11) Bakara, 2/70.

(12) İsrâ, 17/70.

(13) Hucûrat, 49/11-12.

(14) Bakara, 2/205.

(15) Hucûrat, 49/6.

(16) Buhârî, İman, 4.

(17) Buhârî, İman, 24.

(18) Buhârî, Mezâlim, 3.

İslâm dini, Müslümanların dostça, birlikte, âhenk ve huzur içinde yaşayabilecekleri bir toplum olmalarını istemektedir. Bu mânâda mü'min, kendisi insanlarla uyuşan ve insanların da kendisiyle uyuşabileceği kimsedir. Mü'minlerin en hayırlısı, ahlâkı en güzel olanıdır.⁽¹⁹⁾ Zira toplum hayatı, ahlâkın gerektirdiği tarzda yaygınlaşmasıyla gayesiz bir sürü olmaktan kurtulur ve hürmete lâyık bir cemiyet mahiyetini kazanır.

İFTİRANIN TANIMI

İftira, özlenen bu saygıdağer cemiyet idealini kökünden tahrip eden ve ferdin haysiyetine, şerefine, manevi hayatına saldırı anlamına gelen kötü huyların başında gelmektedir. İftira, bir kimseye yalandan suç ve kötülük isnadettir. Müfteri ya kendi suçunu başkasına yükler veya başkalarına işlemedikleri suçları isnadeder ki, her ikisi de çirkin bir davranış biçimidir. İftira, dil yolu ile başkasının şeref, itibar, namus ve haysiyet gibi manevî haklarına saygısızlıktır. Müslüman, Müslümanın kardeşi olduğu için, birbirlerinin hakkına tecavüz haramdır.⁽²⁰⁾

İslâm ahlâk literatüründe -aslı olsa dahi- din kardeşini hoşlanmayacağı şeyle anmak gıybet, aslı olmayan hususları isnadetmekse iftiradır.⁽²¹⁾ Klâsik kaynaklarda kindarlık, haset, dedikoduculuk, gıybet, alaya almak, küçük görmek, kendini beğenmek, kendi hatasından sıyrılmak gibi kötü huy ve alışkanlıklar, kişiyi iftiraya sürükleyen sebepler arasında gösterilir. Nitekim Hz. Peygamber, -doğruluğun hayrın kaynağı olmasına karşılık- yalanın bizâtihi günah kaynağı olduğunu ifade eder.⁽²²⁾ Bu münasebetle dinin afetlerinden sayılan yalancılık, nemi-me, gıybet gibi kötü huylarla iftira bir arada düşünülmelidir.

Tabiatın ihtiras ve aşırı isteklerine di-

renemeyen sabırsız kişiler, bilgi gücünün dinamizminden mahrum bir vaziyette yersiz korku ve gereksiz tutkularla kendilerini sıyıramazlar; dolayısıyla itidal sınırının dışına çıkarlar, adaletten saparlar, zulme yönelirler. Bu hâlet-i rûhiye içinde, böylelerinin diğer bir çok hataları yanında başvurduğu yollardan biri de iftiradır. Buna göre iftira, kişinin, ruhu besleyen manevî kuvvetlerini kaybederek yalan, gıybet, dedikodu vs. gibi ahlâk-ı zemîmeye yönelişinden geçer, hedef edinilen insanları ve toplumları tahribetme bakımından en üst noktaya turmanır.

KUR'AN-I KERİM'İN KONUYA BAKIŞI

Cenâb-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de, kendisi ve peygamberleri hakkında vukubulan iftira ve isnadları ne kadar takbih ederse, ictimâî hayatın âfetlerinden olan fertler arasındaki iftirayı da kesinlikle yasaklar. Nitekim Kur'an-ı Kerim'e göre, kişinin yanılp veya suç işleyip de, sonra bunu bir suçsuzun üzerine atmasını iftira olarak nitelendirir ve bunu yapan kişinin apaçık bir günah yüklendiğini belirtir.⁽²³⁾ Kişiyi bilmediği şeyin peşine düşmekten alakor; kulak, göz ve kalbin o şeyden sorumlu olduğunu ifade eder.⁽²⁴⁾ Keza Kur'an-ı Kerim, inanan erkek ve kadınları yapmadıkları bir şeyden ötürü incitenleri müfterilikle vassfeder ve böylelerinin apaçık bir günah yüklenmiş olduklarını açıkça bildirir.⁽²⁵⁾

(19) Buhârî, Edeb, 39.

(20) Buhârî, Mezâlim, 3; Tecrid, X, 398.

(21) Müslim, Birr ve sıla, 70; Ebû Davud, Edeb, 35; Dârimî, Rikak, 6.

(22) Müslim, Birr ve Sıla, 103-105; Buhârî, Edeb, 69; Ebû Davud, Edeb, 80; Dârimî, Rikak, 7.

(23) Nisâ, 4/112.

(24) İsrâ, 17/36.

(25) Ahzâb, 33/58.

Kur'an-ı Kerim'in bildirdiğine göre, iftiranın en şiddetlilerinden biri iffetli mü'min kadınlara zina isnadetmektir. Böyleleri dünyada da âhirette de lânete uğramışlardır. Onlara büyük bir azap vardır. İffetli kadınlara zina isnadedip de, dört şahitle ispat edemeyenlere ceza olarak seksen deynek vurulacağı (Hadd-i Kazf), şahitliklerinin ebediyyen kabul olunmayacağı ve böylelerinin, hak yoldan çıkmış kimseler olacağı ifade edilir.⁽²⁶⁾ Kur'an-ı Kerim bize bu konuda, Hz. Âişe'nin iftiraya maruz kalması hadisesini unutulmaz bir ibret dersi olarak örnek verir.

KUR'AN-I KERİM'İN BU KONUDA ÖRNEK SEÇTİĞİ TARİHİ BİR HADİSE

Benî Mustalik (Müreysi) gazvesinden dönülürken birara Hz. Âişe zaruret sebebiyle (kaza-i hacet için) kafileden uzaklaşmıştı. Döndüğünde hatıra değeri büyük olan gerdanlığının kaybolduğunu farkedince, sür'atle bulur gelirim düşüncesi ve mahfeye bindirilmeden kafilenin hareket etmeyeceği yaklaşımı ile aramak üzere ayrıldı ve buldu. Fakat ordu uzaklaşmıştı. Çünkü, beden yapısı bakımından zayıf bir hanım olması itibariyle hizmetliler onun, içinde olduğunu zannederek mahfeyi (tahtirevan) deveye bağlamışlardı. Bu durumda Hz. Âişe, mahfede olmadığı anlaşılınca kendisini bulmaya gelecekleri düşüncesiyle oturup beklemeye koyuldu. İş bu noktaya varmadan, ordunun gerisinde unutulmuş eşyayı (metrûkât) toplamak için görevli olan Safvan b. Muattal (r.a.) Hz. Âişe'yi farkettiler, onu devesine bindirdi; deveyi yederek hiç

konuşmadan ordunun konakladığı yere geldi. Hz. Âişe'nin mahfede olmadığı da ordugâhta anlaşılmıştı. Bu esnada Hz. Âişe ve Safvan'ın gelişini fırsat sayan münafıklar, her ikisinin de iffetine dil uzattılar iftira ederek dedikoduyu hayli ileri götürdüler.

Safvan'la olan eski husumetinden dolayı Hassan B. Sâbit, Hz. Peygamber'in zevcesi olan Zeyneb'in yükselmesi beklentisi ile Hamne bint Cahş ve Hz. Ebû Bekir'in malî desteğiyle hayatını sürdürür olmanın hissî bir reaksiyonu içinde Mıstah b. Usase de bu söylentilere kulak verip aldanmışlardır.⁽²⁷⁾

Nihayet Cenâb-ı Hak vahy ile Hz. Âişe'nin namusu ve kendisine dil uzatanların müfterî olduklarını beyan etti. Bu konuda inzal olunan âyetlerde Hz. Peygamber'in zevcesine iftira edenlerden her birine kazandıkları günaha karşı büyük ceza verileceği, elebaşılık yapmanın ise, daha büyük azap göreceği belirtiliyor, Müslümanların duyduklarında hüsnüzan besleyerek bunun apaçık bir iftira olduğunu ifade etmeleri gerektiği vurgulanıyor, bu tip iddialarına dört şahit getirmeyenlerin Allah katında yalançı oldukları bildiriliyor, İslâm toplumunun o kötü sözün yayılmasına fırsat vermelerinden dolayı büyük bir azaba uğramaktan ancak Allah'ın lutfu ile kurtulabildikleri hatırlatılıyordu.⁽²⁸⁾ Bu konuda son üç âyet mealen şöyledir:

(26) Nûr, 24/4, 23.

(27) İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 311 vd.; İbn Sa'd, *Tabakat*, II, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 195 vd.

(28) Nûr, 24/11-14.

“Onu dilinize dolamıştınız. Bilmediğiniz şeyleri ağızınıza alıyordunuz. Onu önemsiz bir şey sanıyordunuz. Oysa, Allah katında önemi büyüktü. Onu işittiğinizde “Bu konuda konuşmamız yakışık almaz, hâşâ bu büyük bir iftiradır” demeniz gerekmez miydi? Eğer mü’min kişilerdenseniz, Allah buna benzer bir şeye bir daha dönmemenizi tavsiye eder.”⁽²⁹⁾

Bu âyetler geldikten sonra sözkonusu iftiraya iştirak edenlere hadd-i kazf icra olunmuştur. Fakat burada, Hz. Aîşe’yi temize çıkaran âyetlerin nüzulünden evvel Ebû Eyyûb el-Ensârî (Halid b. Zeyd) Hazretlerinin ve zevcesi Ümmü Eyyûb’un konuya yaklaşımına bilhassa işaret etmek gerekir. Ümmü Eyyûb r. anhâ, kocasına “Aîşe hakkında neler söylediğini duydun mu?” dediğinde, “Evet duydum, fakat hepsi yalandır, iftiradır, uydurma şeylerdir” cevabını vermişti. İşte bu cevap, “**Bu apaçık bir iftiradır demeniz gerekmez miydi?**” âyetine tam bir örnek teşkil ediyordu. Bu konuda Hz. Peygamber tarafından fikri sorulunca Hz. Üsâme b. Zeyd’in, “**Hz. Aîşe hakkında hayırdan başka bir şey bilmeyiz**” ve Hz. Aîşe’ye hizmetle vazifeli cariye statüsündeki Berîre kadının “**Aîşe’de şüphe veren bir hal ve bir ayıp görmedim**” tarzındaki sözlerini de bu meyanda zikretmek, kadirşinaslık olur. Hz. Peygamber’in zevcesi Zeyneb’in itibarını yükseltmek gayesiyle iftiraya katılan kız kardeşi Hamne’ye karşılık bizzat Hz. Zeyneb’in, Hz. Aîşe hakkında hüsnüşehâdeti takdire değer bir davranış olarak hatırlanmalıdır.

HZ. PEYGAMBER’İN, İNSANLARI İFTİRADAN SAKINDIRMASI

Müslümanları her çeşit kötü huy ve davranıştan (Ahlâk-ı zemîme, ahlâk-ı seyyie, ahlâk-ı kabîha) sakındıran Hz. Peygamber, iftiradan da sakındırmıştır. Bilhassa İslâm’a yeni giren kimselerden biat alırken, “Allah’a, hiç bir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina yapmamak, çocukları açlık korkusuyla öldürmemek, hiç bir hayırlı işte Rasûlüllah’a muhalefet etmemek”, gibi prensipler yanında “**yalan dolanla hiç bir kimseye iftirada bulunmama**”yı da zikretmesi oldukça manidardır.⁽³⁰⁾ Keza hicretten hemen sonra Hz. Peygamber’in, kadınlardan, “**gayr-i meşru bir çocuk dünyaya getirmekten ve bunu kocalarına nisbet etmekten kaçınmaları**” konusunda biat alırken bunu “**bühtan = بُهْتَانٌ**” kelimesiyle ifade etmesi de, üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur. Buna Kur’an-ı Kerim’de de işaret vardır⁽³¹⁾.

Bu konuda Hz. Peygamber’in şu hadisi üzerinde ibretle düşünülmelidir: Bir ara Hz. Peygamber, etrafındakilere sordu:

- Benim ümmetim içinde müflis diye kime denir, bilir misiniz? Yanındakiler dediler ki:

- Bizim aramızda müflis, zarar-ziyana uğramış, elinde avucunda parası, yiyip içeceği bir şeyi kalmamış kimseye denir.

(29) Nûr, 24/15-17.

(30) İbn Hişam, es-Sîre, II, 73-75; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, II, 96.

(31) Mümtetine, 60/12.

Bunun üzerine Hz. Peygamber:

- “Hayır! Benim ümmetim içinde müflis olan o kimsedir ki, âhirette Allah’ın huzuruna namazı ile, orucu ile, zekâtı ile... gelir. Fakat öyle gelir ki, falana sövmüş saymış, falanın kanını akıtmış, falanın malını yemiş, falana iftira atmış, işte o zaman oturulup onun amellerinden elde ettiği sevaplardan alınıp hak sahiplerine dağıtılır. Eğer, amelleri, bu haklarını ödemeye yetmezse, o takdirde de hak sahiplerinin günahlarından alınıp bu kimsenin günahlarına eklenir, arkasından da bu müflis, kaldırılıp Cehenem’e atılır”⁽³²⁾ buyurdu.

İSLAM TARİHİNDEN İLGİNÇ BİR ÖRNEK

İslâm tarihi kaynaklarının müfteriler ve iftiraya uğrayanlarla alâkalı olarak kaydettiği çeşitli örnekler arasında Sa’d b Ebî Vakkas (ö. 55/675) hadisesi dikkate değer bir tablo sergiler.

Bilindiği gibi, Sa’d b Ebî Vakkas (r.a) Sâbikûn-i İslâm’dan, İslâm uğrunda cihad edenlerin öncülerindendi. Hz. Peygamber’den dualı idi, bu yüzden müstecâbüddua bir zattı. İslâm uğrunda çeşitli sıkıntılara göğüs germiştir. Mekke devrinde kendisi gibi cefakâr Müslümanlarla çeşitli sıkıntılara maruz kalıp sosyal boykot esnasında, gıdasızlıktan ağaç yaprakları çiğnemek mecburiyetinde kalandı. Hz. Peygamber devrindeki muharabelerde çeşitli yararlıklar gösterdiği gibi, Hz. Ömer devrinde Kadisiye’de 14 (635) İran ordularını mağlup etmiş ve Kûfe taraflarına vali tayin edilmiştir. Böyle iken, Kûfe’de Benî Esed’den Cerrah b. Sinan el-Esedî’nin, çevresinde bir grup insanla (Üsâme b. Katade gibi-

leriyle) Sa’d hakkında “Askerin başına geçip harp etmez, namazı doğru kıldırmaz, ganimet mallarının taksiminde ve duruşmalarda adalete riayet etmez” iddiaları ile halife Ömer’e şikâyetle bulunduğu görüldü.

Hz. Ömer, Hz. Sa’d’ı merkeze alıp bölgeye Muhammed b. Mesleme (r.a) başkanlığında bir teftiş hey’eti gönderdi. Bütün ahâli onun hakkında hayır söylüyordu. Sadece Benî Esed’in Absoğulları kolundan Üsâme b. Katâde diye birinin aynı iddiaları tek yanlı olarak sürdürdüğü müşâhede olundu. Teftiş hey’eti Medine’ye dönerek Hz. Sa’d’ı temize çıkaran raporunu Hz. Ömer’e takdim etmişti. Vakıa Hz. Ömer, ihtiyata riayet prensibinden hareketle onu görevden aldı, fakat kendisinden sonraki ilk halifenin onu Kûfe valiliğine getirmesini vasiyet etti.

Diğer yandan Hz. Sa’d, hadisenin ortaya çıktığı safhada iddiaları duyunca bu üç iddiaya karşı Üsâme b. Katâde hakkında “Ömrünü uzat, fakrını çoğalt, fitnelere uğrat” diye beddua etti.

Kaynaklar, Üsâme b. Katâde adlı müfterinin mâlî sıkıntı ve fitneler içinde uzun bir ömür sürdüğünü ve başına gelen bu felâketlerin Sa’d’a yaptığı iftira belâsı olduğunu hatırladığını kaydederler. Hz. Sa’d ayrılınca, şikâyetle bulunan Cerrah ve arkadaşlarına da beddua etti, onların da hem bedenleri, hem de mallarına musibet ve felâket geldi⁽³³⁾. Tarihin kaydettiği bu canlı örnekten, müfterinin öteki dünyada göreceği ceza bir yana, henüz bu dünyada iken de rezil-rüsva olacağı anlaşılıyor.

(32) Müslim, Birr, 60; İbn Hanbel, II, 302.

(33) İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, III, 5 vd.; İbn Kesîr, el-Bidâye ve’n-Nihâye, VII, 106.

DİN KARDEŞİNE GİYABINDA SAHİP ÇIKMANIN ÖNEMİ

İslâm ahlâkına göre bir Müslüman kendisinin bulunduğu yerde bir din kardeşinin manevî hukukunun çiğnenmesine; şeref, haysiyet ve şahsiyetine tecavüz edilmesine seyirci kalamaz. Zira Kur'ân-ı Kerim, boş şeylerden ve kötü sözlerden yüz çevirmenin saâdete ermiş mü'minlerin vasfı olduğunu, cennette de cennet ehli arasında uydurma ve boş söz olmayacağını beyan ediyor⁽³⁴⁾. Kişiyi bilmediği şeyin peşine düşmekten de men ediyor; kulak, göz ve kalp gibi organların o şeyden sorumlu olacaklarını açıkça ifade ediyor⁽³⁵⁾. Hz. Peygamber de **"Kişiye günah olarak her duyduğunu söylemesi yeter"** buyurmakta⁽³⁶⁾ ve lâf taşıyan kişinin cennete giremeyeceğini bildirmektedir⁽³⁷⁾. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, mü'min, aklen ve dînen kötü (münker) olan yalan, gıybet, nemime ve iftira kabilinden bir söz işittiği zaman, evveleminde onu kabul etmemek, sonra da reddetmek durumundadır. Aksi halde mü'mi'nin manevî hayatına saldırıya seyirci kalınmış ve tepki gösterilmemiş olur. Bu konuda Hz. Peygamber'in ölçüsünden şaşmamak gerekir. Buna göre bir kötülüğü gören kimse, bunu eli ile gidermeyi plânlayacak, bunu yapabilecek ortam yoksa, dili ile karşı çıkacak, bunu da yapamayacak durumda ise, en azından kalben buğzetmesi gerekecektir⁽³⁸⁾. Mü'min, şayet bu ölçüye göre davranırsa, iftira olayını önlemek suretiyle müfteriyi de eğitmiş olacaktır.

İFTİRAYA UĞRAYAN KİŞİNİN TAKİP EDECEĞİ YOL

İftiraya muhatap olan kişinin buna çok üzüleceği ve ruhen ızdırap hissedeceği kaçınılmaz ise de bir intikam alma cihetini iltizam etmesi muvafık olmaz. Başa gelen bu sıkıntının meşru çerçevede aşılması uygun olur. Bu meyanda kişinin suçsuzluğunu, isnâdedilen şeyin asılsızlığını gerek kendisinin, gerekse ammenin teveccühüne mazhar olmuş üstün şahsiyetli salih kimselerin diliyle ifade etmesi düşünülebilir. İftiraya uğrayan kişinin bundan kurtarılması her kâmil mü'minin ve hüsnü ahlâk sahibinin uhdesine düşen bir vecibe olduğu hatırlanmalıdır. Çünkü iftira bir fenalıktır ve fenalığa sevinen günaha girer. Dolayısıyla aynı zümrelerin müfteriyi kınamaları onun ictimaî müeyyideyi açık bir şekilde hissetmesini sağlayabilir. Böylece fenalık en güzel bir şekilde savulmuş olur⁽³⁹⁾. Bu konuda şu âyet üzerinde de düşünmek gerekir: **"Bir kötülüğün karşılığı aynı şekilde bir kötülüktür. Ama kim affeder ve barışırsa, onun eciri Allah'a aittir"**.⁽⁴⁰⁾

(34) Meryem, 19/62; Mü'minûn 23/3; Kasas, 28/55; Furkan, 25/72; Tur, 52/23; Vâkıa, 56/25.

(35) İsrâ, 17/36.

(36) Ebû Davud, Edeb, 80.

(37) Müslim, İman, 168; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 389.

(38) Müslim, İman, 78; Ebû Davud, Salat, 232.

(39) Fussilet, 41/34.

(40) Şûrâ, 42/40. Bu konuda diğer bazı âyetler için bk. Enfâl, 8/46; Hûd. 11/9-11; Nahl, 16/126-128; Furkan, 25/20; Şûrâ, 42/42-43.

MÜFTERİYE DESTEK VERİLMEMESİ

İslâm, müfteriye -yakınları bile olsa- taraftar olmamalarını, adaleti gözetmelerini emreder.⁽⁴¹⁾ İftira, kötü bir söz olduğuna göre bu sözü nakletmekten kaçınmak gerekir. Zira herkese karşı en güzel sözü sarf, mü'minlerin mükellef oldukları bir husustur.⁽⁴²⁾ Din kardeşliği, insanların şeref ve haysiyetlerine tesahubu icabettirir. İftira, sahiplenme duygusuna ihanettir, ahde ve emanete riayetsizliktir. İftira bir mânada adaletin zıddı olan zulme girer. Zulmün revaçta olduğu bir toplumda huzur olmaz. Dolayısıyla, iftira gibi kötülüklerin yayılmasına seyirci kalmak fitneyi muciptir.

İFTİRANIN KÖTÜLÜĞÜ

İftira güvenilir olmayı zedeler; birlik, saygı, sevgi ve tesanüd anlayışına zıttır. Din kardeşini pervasızca gıybet eden, onun hakkında yalan söyleyen, koğuculuk yapan ve bunların tabii bir neticesi olarak da iftiraya cür'et edenler mevki ve mertebeleri ne olursa olsun değersiz kişilerdir. Böylelerinin şerrinden korunmak hususunda iyilerin âzamî çabayı sarfetmesi makbul sayılmıştır. İftira; rıfk, tevazu ve vekar duygularıyla bezenmiş insanı itidale sevkeden hilm duygusunu zedeler, bu kabil ahlâkî değerleri yıkar. Bu sebeple, Müslümanların arasını ıslah ve bozguncuların zararını def için -yerine göre- yalana ruhsat verildiği halde iftiraya hiçbir şekilde cevaz verilmemiştir.

İSLÂM HUKUKUNA GÖRE MÜFTERİNİN DURUMU

İslâm hukukuna göre namuslu bir insana zina isnad edip de dört şahitle ispatlayamayan kimseye hadd-i kazf icra olunur.⁽⁴³⁾ Diğer taraftan herhangi bir insana haksız

yere fiil ile veya yalan vs. söz ile eza cefada bulunan, salih kişilere kötü sözlerle sataşan, onu bunu gıybet eden veya elleriyle, gözleriyle, kaşlarıyla yaptığı işaretlerle halka eza veren kimseler ve ahlâken mazbut bir şahsiyet hakkında yalan, dedikodu, iftira ve sebb-ü şetmi hâvi olarak yazdığı bir yazıyı halk arasında yayan şahıslarla fisk-u fücurun konuşulduğu yerlerde itiraz etmeden dinleyen kimselere İslâm hukukuna göre tazir cezası söz konusudur.⁽⁴⁴⁾

Meseleye başka bir zaviyeden bakıldığında, müfterinin dünyadaki cezası halk arasında rüsvaylık, ahiretteki cezası ise azaptır. Âyet ve hadisler incelendiği zaman, ferdin salâhına ve toplumun huzuruna çok önem verildiği ortaya çıkar. İslâm toplumu, belli ahlâkî görevlerle yükümlü seçkin ve şerefli bir ümmettir. İslâm'ın hedef edindiği toplumda cemaat şuuruna önem verilmiş, toplumun iyi halli ahlâk içinde gelişimi teşvik edilmiş, bu durum devam ettikçe ilahî ihsan ve nimetin esirgenmeyeceği, nankörlük edilirse bunun aksi olacağı da belirtilmiştir.⁽⁴⁵⁾ Müfteri yaptığı işle toplumun ilahî teyide vesile olan birlik-beraberliğini, huzurunu, cemaat şuurunu yıktığını düşünmeli; iftira sebebiyle eline hiçbir şey geçmeyeceğini hesap edip, toplumda itibarının kaybolacağını, ayrıca öbür alemde göreceği azabı hatırlamalıdır. Şunu da

(41) En'am, 6/152.

(42) İsrâ, 17/53.

(43) Ayrıntılı bilgi için bk. Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1968, III, 229-248

(44) Ö. Nasuhi Bilmen, a.g.e, III, 305-328.

(45) Enfâl, 8/53; Ra'd, 13/11; En'am, 6/89.

DİN KARDEŞİNE GİYABINDA SAHİP ÇIKMANIN ÖNEMİ

İslâm ahlâkına göre bir Müslüman kendisinin bulunduğu yerde bir din kardeşinin manevî hukukunun çiğnenmesine; şeref, haysiyet ve şahsiyetine tecavüz edilmesine seyirci kalamaz. Zira Kur'ân-ı Kerim, boş şeylerden ve kötü sözlerden yüz çevirmenin saâdete ermiş mü'minlerin vasfı olduğunu, cennette de cennet ehli arasında uydurma ve boş söz olmayacağını beyan ediyor⁽³⁴⁾. Kişiyi bilmediği şeyin peşine düşmekten de menediyor; kulak, göz ve kalp gibi organların o şeyden sorumlu olacaklarını açıkça ifade ediyor⁽³⁵⁾. Hz. Peygamber de **"Kişiye günah olarak her duyduğunu söylemesi yeter"** buyurmakta⁽³⁶⁾ ve lâf taşıyan kişinin cennete giremeyeceğini bildirmektedir⁽³⁷⁾. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, mü'min, aklen ve dînen kötü (münker) olan yalan, gıybet, nemime ve iftira kabilinden bir söz işittiği zaman, evveleminde onu kabul etmemek, sonra da reddetmek durumundadır. Aksi halde mü'mi'nin manevî hayatına saldırıya seyirci kalınmış ve tepki gösterilmemiş olur. Bu konuda Hz. Peygamber'in ölçüsünden şaşmamak gerekir. Buna göre bir kötülüğü gören kimse, bunu eli ile gidermeyi plânlayacak, bunu yapabilecek ortam yoksa, dili ile karşı çıkacak, bunu da yapamayacak durumda ise, en azından kâlbî buğzetmesi gerekecektir⁽³⁸⁾. Mü'min, şayet bu ölçüye göre davranırsa, iftira olayını önlemek suretiyle müfteriyi de eğitmiş olacaktır.

İFTİRAYA UĞRAYAN KİŞİNİN TAKİP EDECEĞİ YOL

İftiraya muhatap olan kişinin buna çok üzüleceği ve ruhen ızdırap hissedeceği kaçınılmaz ise de bir intikam alma cihetini iltizam etmesi muvafık olmaz. Başa gelen bu sıkıntının meşru çerçevede aşılması uygun olur. Bu meyanda kişinin suçsuzluğunu, isnâdedilen şeyin asılsızlığını gerek kendisinin, gerekse ammenin teveccühüne mazhar olmuş üstün şahsiyetli salih kimselerin diliyle ifade etmesi düşünülebilir. İftiraya uğrayan kişinin bundan kurtarılması her kâmil mü'minin ve hüsnü ahlâk sahibinin uhdesine düşen bir vecibe olduğu hatırlanmalıdır. Çünkü iftira bir fenalıktır ve fenalığa sevinen günaha girer. Dolayısıyla aynı zümrelerin müfteriyi kınamaları onun ictimaî müeyyideyi açık bir şekilde hissetmesini sağlayabilir. Böylece fenalık en güzel bir şekilde savulmuş olur⁽³⁹⁾. Bu konuda şu âyet üzerinde de düşünmek gerekir: **"Bir kötülüğün karşılığı aynı şekilde bir kötülüktür. Ama kim affeder ve barışırsa, onun ecri Allah'a aittir"**.⁽⁴⁰⁾

(34) Meryem, 19/62; Mü'minûn 23/3; Kasas, 28/55; Furkan, 25/72; Tur, 52/23; Vâkıa, 56/25.

(35) İsrâ, 17/36.

(36) Ebû Davud, Edeb, 80.

(37) Müslim, İman, 168; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 389.

(38) Müslim, İman, 78; Ebû Davud, Salat, 232.

(39) Fussilet, 41/34.

(40) Şûrâ, 42/40. Bu konuda diğer bazı âyetler için bk. Enfâl, 8/46; Hûd, 11/9-11; Nahl, 16/126-128; Furkan, 25/20; Şûrâ, 42/42-43.

MÜFTERİYE DESTEK VERİLMEMESİ

İslâm, müfteriye -yakınları bile olsa- taraftar olmamalarını, adaleti gözetmelerini emreder.⁽⁴¹⁾ İftira, kötü bir söz olduğuna göre bu sözü nakletmekten kaçınmak gerekir. Zira herkese karşı en güzel sözü sarf, mü'minlerin mükellef oldukları bir husustur.⁽⁴²⁾ Din kardeşliği, insanların şeref ve haysiyetlerine tesahubu icabettirir. İftira, sahiplenme duygusuna ihanettir, ahde ve emanete riayetsizliktir. İftira bir mânada adaletin zıddı olan zulme girer. Zulmün revaçta olduğu bir toplumda huzur olmaz. Dolayısıyla, iftira gibi kötülüklerin yayılmasına seyirci kalmak fitneyi muciptir.

İFTİRANIN KÖTÜLÜĞÜ

İftira güvenilir olmayı zedeler; birlik, saygı, sevgi ve tesanüd anlayışına zıttır. Din kardeşini pervasızca gıybet eden, onun hakkında yalan söyleyen, koğuculuk yapan ve bunların tabii bir neticesi olarak da iftiraya cür'et edenler mevki ve mertebeleri ne olursa olsun değersiz kişilerdir. Böylelerinin şerrinden korunmak hususunda iyilerin âzamî çabayı sarfetmesi makbul sayılmıştır. İftira; rıfk, tevazu ve vekar duygularıyla bezenmiş insanı itidale sevkeden hilm duygusunu zedeler, bu kabil ahlâkî değerleri yıkar. Bu sebeple, Müslümanların arasını ıslah ve bozguncuların zararını def için -yerine göre- yalana ruhsat verildiği halde iftiraya hiçbir şekilde cevaz verilmemiştir.

İSLÂM HUKUKUNA GÖRE MÜFTERİNİN DURUMU

İslâm hukukuna göre namuslu bir insana zina isnad edip de dört şahitle ispatlayamayan kimseye hadd-i kazf icra olunur.⁽⁴³⁾ Diğer taraftan herhangi bir insana haksız

yere fiil ile veya yalan vs. söz ile eza cefada bulunan, salih kişilere kötü sözlerle satılan, onu bunu gıybet eden veya elleriyle, gözleriyle, kaşlarıyla yaptığı işaretle halka eza veren kimseler ve ahlâken mazbut bir şahsiyet hakkında yalan, dedikodu, iftira ve sebb-ü şetmi hâvi olarak yazdığı bir yazıyı halk arasında yayan şahıslarla fisk-u fücurun konuşulduğu yerlerde itiraz etmeden dinleyen kimselere İslâm hukukuna göre tazir cezası sözkonusudur.⁽⁴⁴⁾

Meseleye başka bir zaviyeden bakıldığında, müfterinin dünyadaki cezası halk arasında rüsvaylık, ahiretteki cezası ise azaptır. Âyet ve hadisler incelendiği zaman, ferdin salâhına ve toplumun huzuruna çok önem verildiği ortaya çıkar. İslâm toplumu, belli ahlâki görevlerle yükümlü seçkin ve şerefli bir ümmettir. İslâm'ın hedef edindiği toplumda cemaat şuuruna önem verilmiş, toplumun iyi halli ahlâk içinde gelişimi teşvik edilmiş, bu durum devam ettikçe ilahî ihsan ve nimetin esirgenmeyeceği, nankörlük edilirse bunun aksi olacağı da belirtilmiştir.⁽⁴⁵⁾ Müfteri yaptığı işle toplumun ilahî teyide vesile olan birlik-beraberliğini, huzurunu, cemaat şuurunu yıktığını düşünmeli; iftira sebebiyle eline hiçbir şey geçmeyeceğini hesap edip, toplumda itibarının kaybolacağını, ayrıca öbür alemde göreceği azabı hatırlamalıdır. Şunu da

(41) En'am, 6/152.

(42) İsrâ, 17/53.

(43) Ayrıntılı bilgi için bk. Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1968, III, 229-248

(44) Ö. Nasuhi Bilmen, a.g.e, III, 305-328.

(45) Enfâl, 8/53; Ra'd, 13/11; En'am, 6/89.

teemmül etmeli ki, zannın kaynağı kişinin kendi iç bünyesinde yaptığı bir kıyasıdır. Bir kimse kendi ruhunda kendisi hakkında tecviz edebildiği ölçüde, kendisine benzettği kimseler hakkında kendi iç bünyesinde kıyasla bir zanda bulunur. Mü'min olan kişinin kendi ruhunda kötü şeylere yer verememesi ve nezih olması gerekir. Müfteri, iftiranın kendine yapılması halinde, bunun kendi ruhunda meydana getireceği tahribatı da hesabedererek, bu kötü huydan vazgeçmeye çalışmalıdır. Hata yapan herkes gibi müfteri için de, samimi bir tevbe gerekir.⁽⁴⁶⁾ Ayrıca, iftiraya uğrayan kişiden helâllik dilemek, bu tevbeyle tamamlanacaktır. Zira, iftira, kişinin manevî hukukuna tecavüz olup, İslâm'ın büyük günahlar kapsamında zikrettiği kötülükler arasındadır.

SONUÇ

Görülüyor ki, geçmiş tarihlerde Hz. Musa ve Hz. İsa gibi nice peygamberler, çevrelerindeki kötü insanların iftiralarına maruz kalmışlar Hz. Meryem gibi bir peygamber annesi de iftiraya uğramıştır. Bizzat son Peygamber Hz. Muhammed (sav) ve onun ashâbı da müfterilerin çeşitli iftiralarına hedef olmuşlardır. Halbuki İslâmî telakkiye göre Yüce Allah insanı en güzel bir şekilde yaratmış, onu yeryüzünün halifesi kılmış, ona şeref ve izzet bahşetmiş; dolayısıyla güvenilir insanların hüküm sürdüğü huzurlu ve emniyetli bir toplumu, barış içinde bir dünyayı makro hedef olarak belirlemiştir. Dolayısıyla buna engel olacak her kötülüğü yasaklamıştır.

İftira eden kişi tövbe edip helâllik dilemediği sürece öbür dünyada cezasını çekecektir. Müfterinin tövbesinin sonucunu da ancak Allah bilir. Gerek Hz. Aişe'nin, gerekse Sa'd b. Ebî Vakkas'ın (ra) uğradığı iftira hadislerini tarihte incelediğimiz zaman iftiraya maruz kalan şahıslar başta olmak üzere aile ve akraba gruplarının çok sıkıntı çektiklerini görüyoruz. Müfterilerin de daha bu dünyada iken rezil ve rüsva olduklarını, toplum içinde itibarlarını tamamıyla kaybettiklerini müşahade ediyoruz.

Netice olarak tarihte cereyan etmiş iftira hadiselerinde gerek müfteri, gerekse iftiraya maruz kalanların durumları göz önüne alındığı zaman, bunun toplumlar için ne kadar tahripkâr bir afet olduğu ortaya çıkıyor. Bundan sakınmak ve çevremizdekileri de sakındırmak için azami gayreti göstermek gerektiği de kendiliğinden bir toplum kuralı olarak varlığını hissettiriyor.

Böylece ahlâkî kavramlara tarihî bir boyut kazandırıldığı, yani ahlâk esasları tarihî örneklerle teyit edildiği zaman mesele daha net bir şekilde ortaya çıkmış oluyor. Bu kabil yaşanmış tarihî örnekler iyiliklerin çoğalmasına, kötülüklerin de azalmasına yardımcı olacak biçimde değerlendirilebilir.

(46) Tövbe için bkz. Hûd, 11/3; Tâhâ, 20/82; Kasas, 28/67; Şûrâ, 42/25; Zümer, 39/53-55.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut ts.
- Ahmet Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk-Ahlâk Sözlüğü*, (Hzr. Hüseyin Algül), 1001 Temel Eser no. 62, İstanbul ts.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul 1968.
- Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, I-III, İstanbul 1985-1986.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul 1968.
- Buharî, el-Câmiu's-Sahîh, İstanbul 1315.
- Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, Dersaadet 1331.
- Çağırıcı, Mustafa, *Ahlâkımız*, İstanbul 1981.
- Çağırıcı, Mustafa, *Gazalî'ye Göre İslâm Ahlâkı*, İstanbul 1982.
- Çağırıcı, Mustafa, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, İstanbul 1985.
- Ebû Davud, *Sünen*, Mısır ts.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, İstanbul ts.
- Erzurumî, Alay Müftüsü Hacı Salih Muhlis b. Muhammed, *Hallü'r-Ruyûb fî Şifâi'l- Kulûb*, Dersaadet 1332.
- Gazalî, *İhya*, I-IV, (Çev. Ahmed Serdaroğlu), İstanbul 1394/1974.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I-XII, Beyrut 1385/1965.
- İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (nrş. Mustafa es-Sakka ve dğr.), I-IV, Kahire 1356/1936.
- İbn Kesîr, *el- Bidaye ve'n- Nihaye*, I-VIII, Beyrut 1966.
- İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I-II, Beyrut ts. (Dâru'l-Ma'rife)
- Kandemir, M. Yaşar, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, İstanbul 1980.
- Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, Bulak 1248 h.
- M. Ferid Vecdi, *Dairetü'l Maarif*, Beyrut 1971.
- Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, (çev. M. Sofuoğlu), İstanbul 1386/1967.
- Ragıp el-İsfahanî, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa*, Mısır 1324 h.
- Turgut, Ali, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahlâk Esasları*, İstanbul 1980.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara 1988.
- ez-Zebîdî, Zeynüddin Ahmed, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi*, (Terc. ve şrh. A. Naim-K. Miras), Ankara 1957-1973.

